

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/4 2020 s. 1874-1885, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

ERZURUM'UN TORTUM İLÇESİ KİREÇLİ MAHALLESİNDE BULUNAN DAMGALI (TAMGA) MEZARTAŞI

Hüsnü GENÇ*

Ahmet Cuneydi HAS**

Geliş Tarihi: Ağustos, 2020

Kabul Tarihi: Kasım, 2020

Öz

Araştırma konusunu, Erzurum'un Tortum ilçesi sınırlarında bulunan Kireçli Mahallesi Harabelik mevkiinde su isale hattı kazısında ortaya çıkan damgalı mezara taşı oluşturmaktadır. Damgalar eski kültürlerin öğrenilmesinde, kabile ve boy adlarının ortaya çıkarılmasında en önemli öğelerden biridir. Bunlar taş, kilim, hayvanlar, kaya, ağaç, halı, süs eşyaları, kap kacak, mimari yapılar, zırh, giyim kuşam, mezar taşları gibi çok yaygın bir kullanım alanına sahip olmuşlardır. Türk sanatında damgalar, en eski çağlardan günümüze kadar devam etmiştir. Ardından sırasıyla eserin ele geçtiği bölge, eserin ayrıntılı tasviri ve son olarak da karşılaştırmalı örnekler dâhilinde kronolojik açıdan sonuca gidilmiştir. Ortaya çıkarılan bu damgalı taş ile Türk kültür ve sanatının Anadolu'ya Selçuklulardan önce geldiği ve bu coğrafyada yaşatıldığı görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Erzurum, damga, Türk, Kıpçak.

THE STAMP (TAMGA) TOMBSTONE IN THE NEIGHBORHOOD OF KİREÇLİ TOWN OF TORTUM IN ERZURUM

Abstract

The subject of the research is about stamped tombstone that was found during the water pipeline excavation in the street of Kireçli "Harabelik", located in the borders of the town of Tortum in Erzurum. The stamp are one of the most important facts in learning ancient cultures and revealing the names of tribes and clans. These have had a very mutual use area such as stones, rugs, animals, rock, trees, carpets, ornaments, pots and pans, architectural structures, armor, clothing-graves and tombstones. The stamp in Turkish art continued from the earliest times to present day. In this study, first of all, general information about the marks is given and then it is emphasized; place and importance in Turkish World. Subsequently, respectively, the region where the work was captured, detailed description of the work and finally, the results were concluded chronologically within the comparative examples. Recovered of this stamp stone work, it's seen that Turkish culture and art entered Anatolia earlier and were kept alive.

Keywords: Erzurum, stamp, Turk, Kıpçak.

* Arkeolog; Erzurum Müze Müdürü, husnugenc1@hotmail.com

** Dr.; Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ahmetchas@gmail.com

Giriş

Erzurum'un Tortum ilçesi Kireçli Mahallesi sınırları içerisinde Harabe mevkiinde 28.08.2019 tarihinde belediye ekiplerince yapılan su isale hattı çalışmasında koç başlı mezar taşlarına rastlanmış ve durum yetkililere bildirilmiştir. İhbar gereği aynı gün kazı alanına giden Erzurum Müze Müdürlüğü ekipleri bir adet su yalağı, dokuz adet koç başlı mezar taşı (bazılarının baş kısmı, bazılarının gövdesi tahrip olmuş hâlde) ve bir adet de üzerinde damgalar olan taş eser tespit etmişlerdir. Bu eserler belgelendikten ve gerekli raporlar hazırlandıktan sonra Erzurum Müze Müdürlüğüne taşınarak depoya kaldırılmıştır.

Erzurum'da bu tarz alt yapı çalışmalarında özellikle mezarlık olarak anılan yerlerden, geçmişte çok sayıda koç başlı mezar taşı Erzurum Müzesine kazandırılmıştır. Hınıs ilçesinin Mirseyit Tanır köyü mezarlığında bulunan (Baykara, 1972, s. 54; Çay, 1983, s. 37-38), Tekman ve Şenkaya ilçelerinde (Karamağaralı, 1993, s. 49-53) ve günümüzde Erzurum Müzesinin bahçesinde sergilenen, boyunlarının altında ve alınlarında haç motifi olan koç, koyun heykelleri bunlar arasında sayılabilir. Araştırmamıza konu olan eserin değerlendirilmesinde ve tanımlanmasında aynı alanda bulunan koç başlı heykellere kısaca değinmek de yerinde olacaktır.

Mezar taşı olarak nitelenen bu eserler Orta Asya Türk sanatı ve kültürünün Anadolu topraklarında da yaşatıldığına en somut delilleri olarak göze çarpmaktadır (Berkli, 2007, s. 228; Karamağaralı, 1993, s. 37). Türk hayvan üslubunun en güzel örneklerinden olan ayakta ya da yere çökmüş biçimdeki koç-koyun / dağ tekesi şeklinde yapılan mezar taşları, üzerinde bulunduğu topraklarda Türklüğün simgeleri olmuştur (Çay, 1983, s. 34-36). Orta Asya ve Anadolu'daki Türk kültür hayatında koç, boğa gibi hayvanlar genellikle güç, erkeklik ve bereketin sembolleri olarak görülüyordu (Alp, 2009, s. 68). Bu heykeller üzerine muhtemelen ölen kişinin özel hayatına ve mesleğine dair kılıç, hançer, kalkan, sadak, şiş, dokuma tezgâhi, çeşitli hayvan ve bitkisel motifler alçak kabartmalar hâlinde işlenirdi. Çünkü bu eserler aynı zamanda ait olduğu kimselerin ve toplumların kültürlerini ve inanışlarını gözler önüne sermekteydi (Alyılmaz, 2016, 58).

Özellikle Doğu Anadolu'da Iğdır, Kars, Erzurum, Ağrı, Bitlis, Van, Tunceli, Hakkâri gibi illerde çok fazla görülen bu heykeller ya müzelerde sergilenmekte ya da yerlerinde korunmaktadır. Türk kültüründe yaşam kadar ölüm ve sonrasındaki hayatın simgeleşmiş örnekleri olarak da tanımlayabileceğimiz bu eserler genellikle XIV ve XV. yüzyıllarda hüküm süren Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen Devletleri ile irtibatlandırılmaya çalışılmıştır (Çay, 1983, s. 37; Danık, 1990, s. 29-30). Hâlbuki bu eserlerin MÖ dönemlerde petroglif alanlarında hem çizimlerine hem de taş heykellerine rastlanmış olmasına rağmen bilinen en eski koç heykelli mezar taşları Yenisey Kırgızlarının yaşadıkları bölgelerde ve Moğolistan'da görülmüştür (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2017, s. 314).

Diğerlerinden çok farklı olan ve sadece bir yüzünde damgaların yer aldığı söz konusu mezar taşı ise belki de burada çıkan en önemli bulgu olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Taşın üzerinde tespit edilen damgaların büyük oranda korunmuş olması ve bu tip eserlerin nadiren ele geçmesi, incelenmesini gerekli kılmıştır. Mezar taşlarına ya da mezarlıklarda ele geçen taşlara işlenen ve değişik anlamlar ifade eden bu figüratif süslemeler, oldukça zengin ve yoruma açıktır (Arslan, 2017, s. 1924). Çünkü taşta işlenen her ayrıntı orada yaşamış toplumların inançlarını ve kültürlerini gözler önüne sermektedir. Bu tür damgaların kullanılmadığı önceki dönemlerde

insanlar genellikle iç dünyalarını dışa aktarmada mağara duvarlarına yaptıkları resimlerle ön plana çıkmayı denemişlerdir (Gülensoy, 1989, s. 18). Erken dönemlerden itibaren sıkça karşılaşılan damgalar, "biçim yapısındaki çağrışımlarla kendi sembolliğini, üstünde yer aldığı nesneye ekleyerek, ona manevi bir derinlik vermekte" (Mülayim, 1998, s. 219) ve yapıldığı eseri tanımlayarak bulunduğu bölgenin sahiplenildiği anlamını gütmektedir (Berkli, 2011, s. 236).

Türk kültüründe damgalar, tarih öncesi çağlardan günümüze kadar yaşam biçimleri, inanç sistemleri, dünyayı algılama şekilleri ile kendi dönemindeki kültür ve uygarlığı günümüze taşımışlardır (Metin, 2018, s. 173). Damga kelimesi, en erken Türkçe kaynaklarda "tamga" ya da "tamka" olarak geçmekte ve oldukça yaygın bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır (Tezcan, 1990, s. 243, 336). Türkler kayalara, taşlara, hayvanlarını otlattıkları yerlere, sınırlarına, mezar taşlarına, ziynet eşyalarına, halı ve kilimlere, keçelere, kap kacaklara işledikleri damgaları aynı zamanda boy, oymak, oba ve soyların sembolleri olarak da kullanmışlardır (Tezcan, 1990, s. 18; Gülensoy, 1989, s. 18; Mert, 2007, s. 250). Orta Asya'dan göç ederek Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleşen Oğuz boyları da atalarından miras kalan bu damgaları ya olduğu gibi ya da bazı değişiklikler uygulayarak kullanmaya devam etmişlerdir (Gülensoy, 1989, s. 72). Bu değişiklik, ailelerin sayısına paralel olarak küçük değişikliklere uğramış olsa da, boyların damgalarının aslı korunarak yeni aile damgaları türetilmiştir (Mert, 2009: 10).

Erken dönemlerden beri Orta Asya, Kafkaslar ve Ön Asya coğrafyası üzerinden göç ederek gelen Türk boylarının geçiş noktalarından birisi de Erzurum bölgesi olmuştur. Bölgedeki tarihî yollar ve yerleşim yerleri akarsular tarafından açılan derin vadileri takip etmekte ve zorlu coğrafyanın imkânsız kıldığı yol güzergâhları, bu tarihî doğal yollarla sağlanmaktaydı (Çiğdem-Topaloğlu, 2018, s. 415). Doğu Anadolu ile Karadeniz Bölgeleri arasında geçiş noktasında bulunan Tortum ilçesinin de konumu itibarıyla tarih boyunca pek çok yerleşime sahne olduğu bilinmektedir. Fakat konumuz sınırlarını aşmamak adına yalnızca araştırmaya konu olan yeri, eserin ayrıntılarını, tanımlanmasını ve ait olabileceği dönem aralığını açıklamaya çalışacağız.

Araştırmamıza konu olan Erzurum ilinin Tortum ilçesine bağlı Kireçli Mahallesi şehir merkezine 54 km, ilçeye ise 5 km uzaklıkta konumlanmaktadır.

Harita 1: Tortum ilçesine bağlı Kireçli Mahallesi ve eserlerin bulunduğu yer (Bu harita Google Earthe'ten alınmıştır)

Daha önceki adı Ağaser olarak bilinen yerleşim yerinin dağlarla çevrili bir alan olmasına rağmen doğal geçitlere sahip olması komşu bölgelerle ilişkilerinde etkili olmuştur. Bunlardan biri de yerleşim birimlerini birbirine bağlayan Tortum ile Narman ilçelerinin ulaşımını sağlayan Kireçli geçidi (Kireçli Mahallesi) olmuştur. (Küçük yıldız, 2017, s. 26; Çiğdem Topaloğlu, 2018, s. 416).

Resim 1: Kireçli Mahallesi, Harabelik mevkinde su isale hattı çalışmasının yapıldığı ve eserlerin bulunduğu alan

Bölge, Selçukluların fethine kadar geçen sürede Gürcü Bagratlı Krallığı (8-14. yüzyıl) hâkimiyetinde kalmıştır (Aşıroğlu, 1974, s. 66-68). Bagratlı ailesi, araştırmacılara göre bir kolu Ermenistan diğer kolu ise Gürcistan topraklarında bulunmakta ve Anadolu'nun kuzeydoğusu da dâhil olmak üzere geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir (Kadıroğlu ve İşler, 2010, s. 7-8). Gürcü egemenliği sırasında Atabekler yurdu olarak adlandırılan bölgede Samshe Atabeyliği içinde kalan ilçe, XI. yüzyıldan itibaren Kıpçak Türklerinin iskânı ile başlayan Türkleşme hareketinin yaşandığı yerlerden olmuştur (İnbaşı, 2008, s. 237). Gürcü Kralı II. Davit'in 1115 yılında Kıpçak başbuğu Atrak'ın kızıyla evlenmesi ise her iki topluluk arasında yakın ilişkilerin başlamasını sağlamıştır (Tskhovreba, 2014, s. 178). Kral Davit'in bu sürecin ardından Kıpçakları Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleştirmesi ve bunlardan oluşan bir ordu kurmasıyla gücünü daha da artırdığı bilinmektedir (İnbaşı, 2008, s. 31-161). Çıldır Atabekleri sülalesinin 1118 yılında Artvin, Oltu ve Tortum civarlarında yaşadıkları ve Kıpçakların bir koluna ait oldukları kaynaklarda geçmektedir (Kırzioğlu, 1992, s. 44). Ayrıca Kral Davit'in 1125 yılında ölümünün ardından yerine geçen Dimitri; Ardahan, Göle, Şavşat, Ardanuç, Yusufeli, Oltu ve Tortum bölgelerine Kumanları (Kıpçaklar) yerleştirmiştir (Kırzioğlu, 1992, s. 119; Özmenli, 2016, s. 526; İnce, 2018, s. 97). Kıpçak Türkleri ve Gürcüler tarafından uzun süre iskân edilen bölgenin Osmanlı Devleti'nin idaresine girmesi ise ancak XVI. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir.

Mezarlık olarak adlandırdığımız alanda ortaya çıkarılan damgalı taş örneği gerçekten bölgenin kültürü, inancı ve tarihine ışık tutabilecek bir bulgu niteliğindedir. 60 cm uzunluğa, 34 cm yüksekliğe ve 20 cm genişliğe sahip olan eser üzerinde yaptığımız gözlemler neticesinde dikdörtgen yekpare taşın ön yüzüne kazıma yoluyla damgalar işlenmiştir. Burada koç başlı mezar taşlarının yanında bulunan eser üzerine işlenen damgaların yatay ve dikey çizgiler arasına sıkıştırıldığı gözlenmektedir. Taşın yüzey şekline göre oturtulan damgaların büyük bölümü

çizgisel anlamda birbirleriyle bağlantılı olmasına rağmen iç kısımlarda yer alanlar ve bize göre en önemli bölümü oluşturanlar bağımsız işlenmiştir.

Çizim 1: Damgalı Mezar Taşının Çizimi

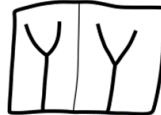
Resim 2: Kireçli Mahallesi, Harabelik mevkinde bulunan damgalı mezar taşının farklı açılardan görüntüsü

Eserde üst kısımda yer alan damgalara bakıldığında iç bükey olarak kıvrılan bölüm ve hemen altında yanlara doğru uzayıp daha geniş tutulan yine içe kıvrılan kazıma çizgilerin bir koçboynuzuna benzediğini ifade edebiliriz. Ayrıca hem Orta Asya'da hem de Anadolu'da Özbekistan (Oş), Türkmenistan (Aşkabat), Türkiye (Malatya), Türkiye (Siirt) gibi farklı yerleşim yerlerinde halı ve kilimlerde bu motifi andıran örneklerin fazlalığı dikkat çekmektedir (Aksoy, 2008, Res.46, 95, 105, 122).

Çizim 2: Damgalı taşın en üst kısmında yer alan betim

Orta kısımda dikdörtgene yakın alanların her ikisine de Köktürk alfabesindeki ince 'Y/l' karakterine benzeyen betimlerin işlendiğini görmekteyiz (Orkun, 1994, s. 208).

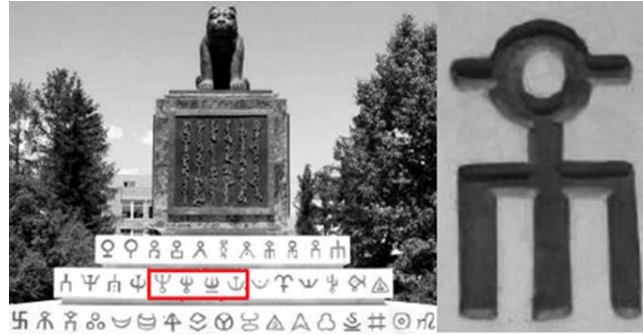
Çizim 3: Orta kısımda yer alan el tamgası

Damgaların alt kısmında ise dikdörtgen kuşağın alt çizgisinin devamında her iki yana da işlenen kabaca kulağa benzettiğimiz çizgiler ve bunların ortasına yerleştirilen çene ya da ağız yapısını andıran bölümle damgalar sonlandırılmıştır.

Çizim 4: Taşın alt kısmında yer alan damga

Fakat bu damgaya ayrıntılı bakıldığı zaman kökeninin Orta Asya'ya kadar uzandığı ve aslında farklı yerlerde işlendiği söylenilebilir. Moğolistan'ın Ulaanbaatar şehrinde bir anıtın kaide kısmında yer alan Türk damgaları içerisinde tarak şeklinde gördüğümüz bu damga bizim örneğimizle oldukça benzemektedir (Alyılmaz, 2016, s. 622, foto: 706). “İnsanın Tanrı'ya bağlılığını, teslimiyetini” ya da “atalara bağlılığı” ifade eden “Gobu Damga” ile Kıpçakların ana damgalarından olan tarak damga (z, ö), Gobu damganın (ö) üst tarafının tarihî süreçte kullanılmaması sonucunda oluşmuştur (Alyılmaz, 2016, s. 617).

Resim 3: Ulaanbataar'da bulunan anıtın kaidesindeki tarak damgalar ve Gobu damgalardan biri

Eser ile ilgili genel verilerden sonra daha ayrıntılı bilgilere değinmek gerekirse: En üstte bulunan koç ya da teke boynuzu olabileceğini belirttiğimiz bölümün altında belki de bir boya ait damgaların varlığından söz edebiliriz. Türk bilgini Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılda yazdığı Dîvân-ı Lügât'-it Türk adlı eserinde, Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden 24 Oğuz boyunun en büyüklerinden birisi olan Çepnilerden 21. sırada bahsetmiş ve damgasının şeklini vermiştir (Köseoğlu, 1997, s. 52).

Çepni Boyu Damgaları	1	2	3	4

Oğuz boylarının damgaları düşünüldüğünde orta kısımdaki bölümün Çepnilere ait olabileceği akla gelmektedir. Aşağıdaki tabloda özellikle dört (4) numara ile gösterdiğimiz damgayı çizim 2 ile benzetebiliriz. Yine tablomuzda iki (2) numaralı damgayı da çizim 3'te verdiğimiz ve her iki yanda işlenen kısımla bağdaştırabiliriz.

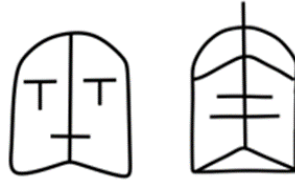
Fakat burada damgalı taş örneğimizle birlikte çıkan eserleri bir bütün hâlinde düşünersek koç başlı mezar taşlarının boyun ve gövde kısımlarında haç motiflerinin işlenmiş olması bu düşüncemizin doğruluğunu azaltmaktadır.

Resim 4: Kireçli Mahallesi, Harabelik Mevkisinde bulunan haç motifli koç başlı mezar taşları

Çünkü Oğuzlarda Hristiyanlığı benimseyen Türk boyları arasında Çepnilerin olmadığı bilinmektedir. Ayrıca Çepnilerin daha çok Trabzon, Bayburt, Giresun, Gümüşhane gibi bölgelerde yaşadıkları (Berkli, 2007, s. 41), düşünüldüğünde de bu kanının şüpheli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hiç duraksamadan çok farklı objeler üzerinde tanık olduğumuz damgalar, Türk sanatının gelişim ve sürekliliğinde en büyük rolü üstlenmişlerdir. Toplumsal anlamda düşünüldüğünde eserlerde görülen her bir damga insanları özel kılmakta ve bireylere içerisinde olduğu boy, oba ya da soylarına karşı aidiyet duygusu kazandırmaktadır. Bu yüzden yine bölgesel anlamda düşünüldüğünde bu tür eserlerde ilk olarak üzerinde durulması gereken yerin Erzurum'un güneyinde konumlanan "Cunni Mağarası" olması gerekiyor (Ceylan, 2002, s. 425; Mert, 2007, s. 243). Mağara, Erzurum'un güneydoğusunda konumlanan Karayazı ilçesine bağlı Salyamaç köyünün 6 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Çünkü kaya üstüne çizilen resimler ve figürler, aynı zamanda Türklerin ve Türk kültürünün yayılım alanlarını bir anlamda ortaya koymaktadır (Demir, 2009, s. 16).

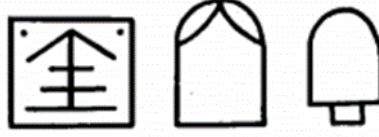
Çizim 5: Erzurum Cunni Mağarası'ndaki damgalardan

Çizim 6: Tortum Kireçli Mahallesi Damgalı Taş

Cunni Mağarası'ndaki tasvirlerle bir bütün olarak bakıldığında Tortum'da ele geçen taşa işlenen damga ile öncelikle biçim yönünden bir benzerlikten söz edilebilir. Şekli ortadan dikine kesen çizgi ve onun oluşturduğu her iki bölme de betimlerin işlenmesi eserimizle uyusmaktadır. Birbirine yakın bir coğrafyada kaya üzerine ya da mezar taşına işlenen bu damgalar, hem Türklerin varlığına işaret etmekte hem de eserlerin çağdaş olabileceklerine dair güzel örneklerdir. Yine Cunni Mağarası'nda işlenen bu tasvirlerin Turfan Bölgesi'nde XIII ve

XIV. yüzyıllara tarihlenen Uygur hukuki belgelerindeki Uygur Uruğ remizleriyle benzerliği de Orta Asya ile bağlantıları kanıtlar niteliktedir (Koşay, 1968, s. 32).

Çizim 7: Turfan Bölgesi'ndeki Uygur Uruğ remizleri (Koşay, 1968, Res. 3)

Anadolu topraklarında erken dönemlerde Türkçe konuşan, sanat eserlerinde Orta Asya üslubunu kullanan ve bölgede görülen koç, koyun mezar taşlarıyla yakından alakalı olan üç Türk boyunun Hazarlar, Peçenekler ve Kıpçaklar olduğu iddia edilmektedir (Berkli, 2007, s. 228). Yani bu eserlerin bölgeye çok erken dönemlerde gelip yerleşen Türk boylarına ait olduğu yadsınamaz bir gerçekliktir (Berkli, 2007, s. 230).

Araştırmamız kapsamında elde ettiğimiz sonuçlar doğrultusunda da tüm bu görüşlerin kesinlik kazanması daha önce de belirttiğimiz gibi eserlerin çıkarıldığı Tortum ilçesinin tarihinde yatmaktadır. Az önce sıraladığımız boyların yerleştikleri alanlar, bölgeden elde edilen veriler ve yukarıda da bahsettiğimiz deliller neticesinde mezarlık alanının, Kafkasların Türkleşmesinde etkin rol oynayan daha sonra Doğu Anadolu'nun kuzey bölgelerinde yerleşim alanı bularak Gürcülerle olan ilişkileri sonucunda Hristiyanlığı benimseyen Kıpçaklara ait olma olasılığı yüksektir (Berkli, 2007, s. 229; Ahincanov, 2009, s. 275). Yukarıda açıkladığımız tarihî bilgilere ek olarak günümüzde dahi bölgede kullanılan bazı oymak ve yer adları - “Bar” köyü, “Tortom” Kalesi, “Kiskha” bucağındaki “Ödük” ve “Öngüzek” - kelimeleri Kıpçakların varlığını kanıtlamaktadır (Kırzioğlu, 1992, s. 151, 163, 169). Yine Kıpçaklara bakıldığı zaman Hristiyanlığın tesiriyle burada bulunan eserlerde koç ve koyun heykellerinin boyunlarına ve gövdelerine işlenen haç motifleri önemli bir unsurdur.

Ulaştığımız en önemli sonuçlardan biri de Hristiyanlığı benimseyen bir Türk boyunun Orta Asya'da yaşamış olduğu inancını da devam ettiriyor olmasıdır. Nitekim taşın orta kısmında işlenen yan yana damgalar aşağıda yapacağımız yorumu doğurmuştur.

En güçlü, mutluluk veren” anlamlarına gelen Y “al” yani “el” denilen eski Türkçe kelimesi “veren ve alan” Alla” kelimesinden türemiştir (Adji, 2002, s. 82). Aşağıda gösterdiğimiz çizimle bizim incelemeye tabi tuttuğumuz çift olarak işlenen damganın “AL” kelimesini oluşturması ve yan yana kullanıldığında “Alla” okunması bu fikrin de üzerinde durulmasını gerektirmektedir. Çünkü burada damgaların anlatmak istediği şey, ellerin sonsuz olan gökyüzüne açılması ile gerçekleşen dua eyleminin özeti olarak da yorumlanmaktadır. Yani incelemeye tabi tuttuğumuz yan yana iki bölmeye işlenen damgaların “Gök Tanrı'ya” bir yalvarışı temsil ettiği ve “Alla” kelimesinin de aslında Tanrının adlarından biri olduğu bilinmektedir.

Çizim 8: Sol tarafta eserimizde kullanılan damga ve dua'ya açılan el

Dolayısıyla bu mezarlık alanı, Erzurum'un kuzeyinde geniş bir coğrafyada hüküm süren siyasi, sosyal ve askerî anlamlarda önemli bir etken olan, Hristiyanlığı benimsemesine rağmen Orta Asya geleneklerini de devam ettiren Kıpçakların muhtemelen XII. yüzyıla tarihlenen kalıntılarıdır. Binlerce yıllık bir kültürü olan Türk toplumunun yaşadığı coğrafyalarda köklü bir mezar geleneği yaşanmıştır. Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan geniş topraklarda farklı biçimlerde gördüğümüz mezar taşları, Türklerin geleneklerini terk etmediklerinin en somut arkeolojik belgeleri olmuşlardır. Bu eserler üzerinde görülen değişik şekillerdeki damgalar ise geçmişten günümüze Türklerin yaşayış ve inanç sitemine dair "sonsuzluk, evren, güneş, ebedi mutluluk, ışık, ölümsüzlük ve Tanrı'ya yakarış" kavramlarını içinde barındırmıştır (Alyılmaz, 2016, s. 627). Türk boyları arasında kullanılan bu kavramların tespit edilmesi, incelenmesi Türk tarihinin, Türk kültür ve uygarlığının aydınlanmamış pek çok yönüne ışık tutacaktır. Yine de bu mezarlık alanıyla ilgili kesin verilere ulaşılması, eserlerin çıktığı alanda ileride yapılması planlanan yüzey araştırması veya kazı projeleri ile gerçekleşecektir.

Kaynaklar

- Arslan, A. S. (2017). "Taşlar konuşur": Türk mezar taşlarının biçim dili. *Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (3), 1923-1937.
- Adji, M. (2002). *Kıpçaklar (Türklerin ve büyük bozkırın kadim tarihi)*. (Çeviren: Zeynep Bağlan Özer). Ankara .
- Ahincanov, S. M. (2009). *Türk halklarının katalizör boyu Kıpçaklar*. (Çeviren: Kürşat Yıldırım). İstanbul.
- Aksoy, M. (2008). Kültür sosyolojisi açısından halı-kilim sanatı ve etnografik eselerdeki damgaların dili. "38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi". Ankara, 75-120.
- Alp, K. Ö. (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya kültürel sembollere giriş*. Ankara.
- Alyılmaz, C. (2016). Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı Dönemi mezar taşlarının bugünkü durumu. *Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5 (1), 56-93.
- Alyılmaz, C. (2016). "Gobu"stan'ın Gizemi ("Kıpçaklar"a Giden Yol). Ankara.
- Alyılmaz, C., Alyılmaz, S. (2017). Iğdır ve çevresindeki koç heykelli mezar taşlarının üzerlerindeki Arap harfli yazıtlar. *Arap Harfli Yazıtlar ve Mezar Taşları Çalıştayı Bildirileri*. Türk Dünyası, 43, 305-345.
- Aşıroğlu, T. (1974). *Erzurum ilinin tarihçesi*. Atatürk Üniversitesi 50. yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, I, 66-68.
- Baykara, T. (1972). Mirseyit (Tanır) köyü mezarlığı. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 4, 53-55.
- Berkli, Y. (2007). Erzurum'da yeni bulunan haç motifli koç heykelinin düşündürdükleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 215-232.
- Ceylan, A. (2002). "Doğu'daki ilk Türk yerleşmelerinden Cunni Mağarası". *Türkler Ansiklopedisi*, 6, Ankara, 425-429.
- Çay, A. (1983). *Anadolu'da Türk damgası, koç heykel – mezar taşları ve Türklerde koç – koyun meselesi*. Ankara.
- Çiğdem, S.; Topaloğlu, Y. (2018). Eski Çağ'da Doğu Anadolu'nun iktisadi hayatı üzerine genel bir değerlendirme. *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*. 413-457.
- Danık, E. (1990). *Koç ve at şeklindeki Tunceli mezartaşları*. Ankara.

- Demir, N. (2009). Türk tarihinin ve kültürünün kaynağı olarak kaya üzeri resimler (Petroglifler) ve yazılar. *Journal of World Turks*, 1, 5-19.
- Gülensoy, T. (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk damgaları: damgalar, imler, enler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- İnbaşı, M. (2008). *Osmanlı idaresinde Tortum sancağı: (1549-1650)*. İstanbul.
- İnce, F. (2018). Doğu Karadeniz Bölgesi'nin bugünkü demografik yapısının ortaya çıkmasını sağlayan 2 göç hareketi: Çepni ve Kıpçak göçleri. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi Aralık*, 1, 92-100.
- Kadiroğlu, M., İşler, B. (2010). *Gürcü sanatının ortaçağı*. Ankara.
- Karamağaralı, B. (1993). *Ahlat mezar taşları*. Ankara.
- Kırzioğlu, F. (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar: ilk Kıpçaklar (MÖ VIII-MS VI. yy) ve son Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) Ahıska / Çıldır Eyaleti Tarihi'nden*. Ankara.
- Köseoğlu, N. (1997). *Türk dünyası tarihi ve Türk medeniyeti üzerine düşünceler*. İstanbul.
- Küçükyıldız, İ. (2017). *Erzurum'un kuzey ilçelerinde tarihi ve arkeolojik veriler (Tortum-Uzundere)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mert, O. (2007). Kemaliye'de eski Türk izleri: Dilli Vadisi'ndeki petroglif ve damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 233-254.
- Mert, O. (2009). Şaahar Tepesi ve bölgede bulunan kaya üstü tasvir, damga, yazıt ve kurganlar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 1-24.
- Mert, O. (2009). Petroglyphs and tamgas in the vicinity of gurban mandal. *Traditional marking systems, London, pp. 349-359, edit. by Joám Evans Pim - Sergey A. Yatsenko - Oliver Perrin*.
- Metin, H. (2018). Pisidia Altıkapılı Kaya Kilisesi'ndeki kaya üstü resimlerine (petroglif) ilişkin bir gözlem. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5, 164 -176.
- Mülayim, S. (1998). "Tanımsız figürlerin ikonografisi". Türk soylu halkların halı, kilim ve cicim sanatı. *Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*. 27-31 Mayıs-Kayseri, Ankara.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk yazıtları*. Ankara.
- Özmenli, M. (2016). Ortaçağ'da Doğu Karadeniz'de Oğuz ve Kıpçak yerleşimi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2), 515-536.
- Tezcan, M. (1990). *Eski Türklerde damga*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tskhovreba, K. (2014). *A history of Georgia*. Tiflis.

Extended Abstract

The subject of the research is about the stamped tombstone found next to the ram-headed gravestones uncovered during water pipeline excavation in the Harabelik neighborhood of Kireçli street, located in the borders of Tortum District in Erzurum. Before analyzing the stamped stone, the characteristics and development stages of the ram-headed sculptures were discussed in detail. These artifacts are the most important evidence that Central Asian Turkish art and culture is also kept alive in Anatolia, and the regions where these works were unearthed are indicated. In brief, the ram-sheep sculptures in the form of standing or kneeling which reflect the Turkish animal style have become symbols of Turkishness.

From prehistoric times to the present, the stamps -a kind of mirror of a period with the lifestyles and the way of perceiving the world in that period- were referred to as "tamga" or "tamka" in the earliest Turkish sources. Having a very wide utilization area geographically, "Tamga" were used on rocks, borders, tombstones, jewelry, carpets and rugs, felt, pots and pans, stones, or in the fields where the animals were grazed, and also as a symbol of a clan, tribe, nomad camping side or lineage.

Our artifact, located in Kireçli Street which is 54 km away from the city center of Tortum district in Erzurum Province and 5 km away from the district, gives information that can shed light on the culture, belief, and history of the region. It was observed that only one side of the stone unearthed in the area had stamps engraved, and no traces or signs were found on the other sides. Not only the preserved stamps of the work but also their occurrence in rare conditions played a role in the study of this artifact. The fact that these symbols, which evoke very different connotations, were found in the cemetery area brought the factor of belief to the fore in our research. In addition to the belief factor, stamps have been studied on being evaluated and defined by also addressing the socio-cultural factors. Looking at the artifact unearthed in the region, firstly it was thought that the stamps engraved on the work may belong to Chepni among the Oguz tribes. However, the cross motifs we observed on the ram-headed tombstones unearthed together with the stamped stone refuted this thesis. In addition to this, when the areas where this tribe lived are considered, it has revealed that it may have belonged to another tribe.

Not only the stamp-tribe duo has been examined but also whether there are findings close to the same period in Erzurum has been studied in this article. The nearest place has been "Cunni Cave" with its rock depictions located in the south of the province. More accurate results have been obtained by examining the figural evaluation and chronological dating of the depictions found here.

In addition to all these notions, the history of the region where the artifact is located was examined and the findings in the cemetery area were evaluated holistically. The reliefs with cross motifs on the gravestones with ram-head give rise to the idea that they probably belong to a Turkish tribe who adopted Christianity. Especially by researching the historical, religious and political situation in Tortum and its surroundings, it has been understood that this Turkish tribe was the Kipchaks in close relations with the Georgians in the region.

Kireçli Street where the stamped stone artifact was found is claimed as a Kipchak settlement. Besides, tribe and place names such as "Bar", "Tortom", "Kiskha", "Ödük", and "Öngüzek", which are still in use in the region, reveal the presence of Kipchaks.

This research has also brought us to the Kipchaks with the examinations and evaluations made in every aspect. The ram-headed tombstones found in the area where the stamped stone artifact -the subject of our article- was unearthed have shown that this place was a cemetery. Based on this, it has made it necessary to study not only the historical, political, and military aspects of the Kipchaks but also their beliefs in detail.

The place and importance of God in the spiritual cultures of the Turks were higher than anything else. God, living in Heaven, was kept alive in the spirits as the highest, omnipotent, and creator of all that exists. These spiritual ideas that prevailed in Central Asia were continued wherever nomadic Turkish tribes went, even if they adopted other religions. The stamped stone artifact that is the subject of our research article has also proven the truth of this idea. That is to say, this artifact has verified that the Kipchaks did not detach from their roots even though they adopted Christianity by remaining under the influence of the Georgians who dominated the northern regions of Eastern Anatolia in the X, XI, and XII centuries.

As for the in-depth explanation of these ideas on our artifact, it is known that the old Turkish word called "al" -that is "hand"- in the meaning of "the strongest, giving happiness Y" was derived from the word "Alla" meaning "who gives and receives". Upon looking at the stamps engraved in our stonework, they represent the same stamp placed side by side in a linear area. The fact that the stamp in the middle of the stonework forms the word "AL / al" and it is read as "Alla" when used side by side are the points where these claims come to life. In that, what the stamps meant here was the act of prayer itself which came true with the opening of the hands to the eternal Heaven. In short, we can state that these stamps belonging to the Kipchaks, who also continued the Central Asian traditions, represent a plea to the "Tengri".

As a result, it was concluded that the stamped stonework constitutes the most important finding in the area we call cemetery around the Kireçli neighborhood in Tortum District of Erzurum Province, and belongs to the Kipchaks who ruled here, had a voice in the political, social and military fields of the region in the XII century and earlier and adopted Christianity during this period.